

Analýza metodiky výzkumu hodnotových orientací

**DALIBOR HOLDA
ZDENA ČERMÁKOVÁ**

Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

Ve stati *Sociologický výzkum hodnotových orientací*, uveřejněné v č. 1/1980 Sociologického časopisu, jsme se pokusili o teoreticko-metodologickou analýzu problematiky výzkumu hodnotových orientací. Věnovali jsme se především teoretickému vstupu do problematiky a postavení hodnotových orientací jako charakteristiky společenského vědomí v některých modelech sociální reality, například v rámci sledování problematiky socialistického životního způsobu a socialistického uvědomění mládeže. Zabývali jsme se i rozбором sociologického pojetí hodnotových orientací a otázkami jejich operacionalizace při empirickém zkoumání.

V tomto příspěvku chceme podat základní informaci o vztahu výsledků zkoumání k použitým výzkumným metodám, a to v oblasti výzkumů mládeže; tato orientace je mimo jiné dána i objektivním stavem vědecko-výzkumné produkce, jež je (nebo alespoň byla) v oblasti hodnotových orientací zaměřena především na mládež. Naším cílem však není deskripce výsledků a následující meritorní analýza této oblasti sociální reality. Pokusíme se v co možná nejvyšší míře na výsledcích ilustrovat a dokumentovat oprávněnost teoretických a metodologických východisek. Chceme ukázat, že dosavadní metodiky a techniky zkoumání hodnotových orientací neumožňují hlubší analýzu, a že dosažené výsledky jsou více či méně zjednodušením, popřípadě zkreslením dané skutečnosti.

Pokud se budeme zabývat meritorní obsahovou stránkou analyzovaných výsledků, jde v tomto případě pouze o prostředek metodické analýzy, v níž na základě obsahových zjištění chceme ukázat na jistá úskalí zavedených metodik a technik. Nejedná se tedy například o nalezení typologie hodnotových orientací pro jednotlivé sociální skupiny mládeže, nebo o zjištění hodnotové orientace charakteristické pro určitou populaci. Cílem je zmíněná metodická analýza, vycházející z rozboru struktury hodnotových orientací a z rozboru vnitřní struktury hodnot samých.

Pokud se v následujícím textu zmíníme o využití některých vícerozměrových metod při sledování hodnotových orientací, tak jen proto, abychom naznačili, že akcentování této stránky výzkumného procesu nám bez příslušné sociologické analýzy nepřinese očekávané výsledky. Výjimku zde tvoří výsledky faktorové analýzy, která se osvědčila právě při rozboru struktury hodnotových orientací. Nepodceňujeme tímto možnosti vícerozměrných metod, avšak domníváme se, že jejich aplikace bez ohledu na sociologický kontext sledovaného problému degraduje tyto postupy na pouhé technické prostředky.

Metodiky a techniky výzkumu hodnotových orientací

Hodnotové orientace byly a jsou zpravidla zkoumány prostřednictvím poměrně standardní baterie hodnot, k nimž se dotazovaní vyjadřují z hlediska jejich důležitosti či významnosti. Jeden z typů takové metodiky představuje baterie hodnotových položek, která byla například použita v jednotlivých výzkumech *Sociálního a poli-*

tického profilu studentů Karlovy Univerzity, ve výzkumu pražské mládeže (realizovaném v roce 1975), ve výzkumu obyvatel Českých Budějovic, s menšími obměnami v mezinárodním výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na reprodukci a vývoj sociální struktury socialistické společnosti* apod. Vzhledem k tomu, že jde o výzkumy realizované pracovníky Studijní metodického střediska Ústavu marxismu-leninismu UK (buď jako jediným řešitelem, nebo jako spoluřešitelem), zůstala plně zachována možnost komparovatelnosti výsledků jednotlivých výzkumů.

Baterie hodnot obsahuje tyto položky:

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dobrou práci, dobré zaměstnání;
- mít dost peněz, vysokou životní úroveň;
- mít dost času na odpočinek a záliby;
- mít dobré přátele;
- mít dobrého životního partnera;
- mít a vychovávat děti;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- rozumět lidem a světu kolem sebe;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;
- být politicky činný;
- žít v klidu a jistotě;
- být zdravý

Ve většině uvedených výzkumů byly tyto hodnoty posuzovány dvojím způsobem: Nejprve z hlediska významnosti, respektive důležitosti — prostřednictvím stupnice „velmi důležité“, „celkem důležité“ a „nedůležité“. Poté byla označena jedna (v některých výzkumech tři) nejvýznamnější hodnota z baterie.

Baterie čtrnácti hodnot nevybočuje svým charakterem z běžně užívaných baterií; snad pouze tím, že zcela konkrétní materiální hodnoty (například luxusní byt, auto) nejsou rozepisovány do jednotlivých položek. Akcent je dán spíše na hodnoty povahy nemateriální. S obdobným seznamem hodnotových položek se můžeme setkat ve většině sociologických výzkumů, které jsou buď monotematicky, či okrajově orientovány na výzkum hodnotových orientací. Lze tedy konstatovat, že v technikách výzkumu hodnotových orientací existuje poměrná shoda. Stejně tomu tak je i při analýze dat, jejichž zpracování zůstává zpravidla na úrovni vytvoření hierarchie hodnot, získané na základě 1. stupně třídění a sestavení kontingenčních tabulek 2. stupně. Domníváme se, že obě okolnosti mohou být jednou z příčin, proč v této oblasti sociální reality docházíme stále k obdobným závěrům bez ohledu na demografickou a sociální strukturu zkoumané populace. I když bereme v úvahu homogenizující vliv objektivních integračních procesů v naší společnosti, v těchto souvislostech půjde spíše o zkreslující a zjednodušující vliv výzkumné techniky.

Uvedeme nyní konkrétní ukázky některých výzkumů. Jsou efektem již zmíněného postupu zkoumání. Označíme ho pracovně dále v textu standardním postupem a bude zahrnovat použití uvedené baterie hodnot a zpracování dat na úrovni 1. a 2. stupně třídění.

Možnosti standardního postupu při analýze hodnotových orientací

Výzkum Sociálního a politického profilu studentů Univerzity Karlovy

Tento longitudinální výzkum byl započat v roce 1972/1973. Jeho předmětem byli vždy studenti všech pražských fakult Univerzity Karlovy. Probíhal v 5. etapách,

vždy na výběrovém souboru 2 400 studentů. Data z tohoto výzkumu považujeme vedle výzkumu občanů Českých Budějovic za klíčový materiál sekundární analýzy. Jednak proto, že byl koncipován jako longitudinální a výsledky byly ověřovány ve třech po sobě následujících etapách (1), jednak proto, že hodnotové orientace zde byly korelovány s mnoha dalšími indikátory sledovanými v rámci tohoto výzkumu — konkrétně byla sledována vztahová struktura hodnot a indikátorů sociální minulosti a přítomnosti studenta, dále hodnot a sociálně politických aktivit a zejména pak hodnot a aktivit ve volném čase.

Jelikož závěry analýzy hodnotových orientací byly ve všech etapách v podstatě shodné, uvedeme výsledky pouze jedné etapy (konkrétně čtvrté), v níž byly zkoumáni studenti 1., 3. a 4. ročníků.

Tabulka č. 1 obsahuje hierarchie hodnot pro každý ze zkoumaných ročníků, stanovené pomocí výpočtu váženého průměru (2).

Tabulka 1. Položky hodnotových orientací

Pořadí hodnot podle velikosti váženého průměru	Studenti		
	1. ročníku	3. ročníku	4. ročníku
1.	mít dobrého životního partnera	mít dobrého životního partnera	mít dobrého životního partnera
2.	být zdravý	být zdravý	být zdravý
3.	mít dobrou práci, dobré zaměstnání	mít dobrou práci, dobré zaměstnání	mít dobrou práci, dobré zaměstnání
4.	mít dobré znalosti, hodně vědět	mít dobré znalosti, hodně vědět	mít dobré znalosti, hodně vědět
5.	mít a vychovávat děti	mít a vychovávat děti	mít a vychovávat děti
6.	mít dobré přátele	mít dobré přátele	mít dobré přátele
7.	rozumět lidem a světu kolem sebe	rozumět lidem a světu kolem sebe	žít v klidu a jistotě
8.	být užitečný druhým lidem a společnosti	být užitečný druhým lidem a společnosti	rozumět lidem a světu kolem sebe
9.	žít v klidu a jistotě	žít v klidu a jistotě	být užitečný druhým lidem a společnosti
10.	mít dost času na odpočinek a záliby	mít dost času na odpočinek a záliby	mít dost času na odpočinek a záliby
11.	být informován o dění ve společnosti	mít dost peněz a vysokou životní úroveň	mít dost peněz a vysokou životní úroveň
12.	mít dost peněz a vysokou životní úroveň	být informován o dění ve společnosti	být informován o dění ve společnosti
13.	být činný v zájmových a společenských organizacích	být činný v zájmových a společenských organizacích	být činný v zájmových a společenských organizacích
14.	být politicky činný	být politicky činný	být politicky činný

(1) Hodnotové orientace studentů nebyly sledovány od začátku celého šetření. Vědomí studentů bylo zkoumáno v první a druhé etapě prostřednictvím politických postojů a motivací ke studiu. Od třetí do šesté etapy bylo rozšířeno o baterii životních hodnot a postojů vypoovídajících o profesionální motivaci.

(2) Neuvádíme konkrétní hodnoty, vážených průměrů, neboť se domníváme, že tyto údaje nejsou z hlediska dále uvedené analýzy relevantní.

Jak jsme již poznamenali, u studentů bylo současně zjišťováno, kterou hodnotu považují za nejdůležitější. Z tohoto hlediska vypadá pořadí hodnot v souboru všech tří ročníků takto: -

1. mít dobrého životního partnera
2. být zdravý
3. mít dobrou práci, dobré zaměstnání
4. mít dobré znalosti, hodně vědět
5. mít a vychovávat děti
6. žít v klidu a jistotě
7. rozumět lidem a světu kolem sebe
8. být užitečný druhým lidem a společnosti
9. mít dobré přátele
10. mít dost peněz, vysokou životní úroveň
11. mít dost času na odpočinek a záliby
12. být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě
13. být činný v zájmových a společenských organizacích
14. být politicky činný.

Získaná hierarchie je na první pohled značně podobná těm, které jsme získali poněkud jiným technickým postupem pro každý ročník studentů samostatně. Zejména to platí pro položky na začátku a na konci stupnice. V střední části jsou sice určité přesuny. Vycházíme-li však ze získaných procentuálních podílů, nevypovídá pořadí sestavené jejich prostřednictvím o relevantních rozdílech mezi jednotlivými hodnotami.

Můžeme proto formulovat tyto závěry:

1. Mezi studenty ročníků prakticky neexistují rozdíly v posuzování důležitosti těch hodnot, které se objevují na předních a na posledních místech hierarchie. Určité difference se objevují ve střední části hierarchie.
2. Zjištěné hierarchie vypovídají o orientaci na hodnoty spíše individuální povahy (rodina, zdraví) a hodnoty související s osobnostním rozvojem jedince (vzdělání, práce). (3)

V dalším kroku zkoumání byla provedena analýza vztahů mezi hodnotami na straně jedné a indikátory objektivního postavení jedince a sociálně politickými aktivitami na straně druhé. V rámci vztahové struktury byly sledovány indikátory sociální minulosti a přítomnosti studenta, reprezentované vzdělanostní úrovní otce a matky, povoláním otce, politickou aktivitou rodičů, způsobem bydlení studenta během studia, pohlavím a aktivitou studenta v SSM a KSČ.

V předběžných hypotézách výzkumu byl přitom formulován předpoklad, že hodnotové orientace, resp. hodnocení některých položek z předloženého seznamu hodnot, je podmíněno sociální minulostí a sociální přítomností studenta, konkrétně — jiné sociální zázemí, jiné životní podmínky apod. mohou podmiňovat proces formování odlišného hodnotového zaměření. Na základě analýzy souboru 1., 3. a 4. ročníků studentů je možné formulovat tyto závěry (opět uvádíme pouze výsledky IV. etapy

(3) Je značně problematické jednoznačně interpretovat takto obecně formulované hodnoty například u hodnoty „dobrá práce, dobré zaměstnání“, nebo „mít dobré znalosti, hodně vědět“. Musíme spíše předpokládat, že se v interpretaci dopouštíme určitého zjednodušení, a to i v případě, kdy předmětem zkoumání je soubor homogenní, tj. populace vysokoškolské mládeže. U souboru z hlediska sociální struktury heterogennějšího by toto nebezpečí zjednodušení, případně zkreslení vyvstalo ve větší míře.

výzkumu, neboť vztahová analýza v této etapě vedla k velmi podobným zjištěním jako v etapách ostatních):

1. Analýza vztahové struktury prokázala, že téměř neexistuje vztah mezi hodnotovými orientacemi studentů a následujícími indikátory — způsobem bydlení studentů během studia, vzdělanostní úrovní obou rodičů, povoláním otce a pohlavím dotazovaného. Tyto znaky nediferencují posuzování stupně důležitosti jednotlivých hodnot z předložené baterie ani hodnotovou hierarchii.

Nepotvrdila se tedy předběžná hypotéza výzkumu o předpokládané sociální podmíněnosti hodnotových orientací studentů.

2. Určitou výjimku tvoří indikátory společensko-politické aktivity rodičů dotazovaného, a především aktivity samotného studenta. Zejména znak „členství dotazovaného v KSČ“ se projevil jako výrazně diferencující. Skupiny studentů diferencované podle různého stupně politické angažovanosti se liší nejen v posuzování důležitosti jednotlivých hodnot, ale prakticky i v hodnotových orientacích jako celku (výše koeficientu kontingence přesahovala hodnotu 0,5).

Poměrně zajímavé skutečnosti byly zjištěny při analýze vztahové struktury hodnot a aktivit ve volném čase. Interpretace této problematiky je však, podle našeho názoru, úlohou poněkud jiného typu a ve svých závěrech poměrně rozsáhlou. V rámci této studie se proto nebudeme výsledky zmíněné analýzy dále zabývat.

Výzkum „Mládež hlavního města Prahy“

byl realizován v roce 1975. Výběrový soubor tvořilo 3 630 mladých lidí ve věku od 15 do 25 let, trvale bydlících v Praze. Šetření bylo zaměřeno na několik problémových okruhů. Jedním z nich byla i problematika hodnotových orientací. Respondentům byla předložena stejná baterie hodnot, kterou posuzovali dvěma stejnými způsoby jako v předcházejícím případě.

Zjištěná pořadí hodnot byla téměř shodná. Hierarchie hodnot podle vážených průměrů:

1. mít dobrého životního partnera
2. být zdravý
3. mít dobrou práci, dobré zaměstnání
4. mít dobré znalosti, hodně vědět
5. mít a vychovávat děti
6. mít dobré přátele
7. žít v klidu a jistotě
8. mít dost času na odpočinek a záliby
9. být užitečný druhým lidem a společnosti
10. mít dost peněz, vysokou životní úroveň
11. rozumět lidem a světu kolem sebe
12. být informován o dění ve společnosti
13. být politicky činný
14. být činný v zájmových a společenských organizacích.

Základní trendy patrné z hierarchického uspořádání hodnot jsou obdobné jako u studentů Karlovy univerzity. Vzhledem k větší sociální a profesionální heterogenitě dotazovaných, tj. heterogenitě jejich sociální přítomnosti, byly při dalším zpracování výsledků výzkumu sledovány rozdíly v hodnotových orientacích jednotlivých skupin

mládeže podle sociálního a profesionálního zařazení (učni, dělníci, studenti a mladá inteligence — včetně zaměstnanců).

Určité hodnoty, a to právě ty, které pražská mládež jako celek buď uvádí jako velmi důležité, nebo naopak nedůležité, hodnotí jednotlivé sledované skupiny pražské mládeže shodně. U všech sledovaných socioprofesionálních skupin je na prvním a druhém místě hodnotových orientací uveden dobrý životní partner a být zdravý, na posledních místech pak: být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě, být činný ve společenských a zájmových organizacích a být politicky činný. Jisté, ovšem ne příliš výrazné difference lze vysledovat pouze u „střední skupiny“ životních hodnot, tj. u těch, které nejsou ani jednoznačně přijímány ani jednoznačně odmítány.

Předložená baterie čtrnácti hodnot tedy nebyla schopna odhalit podstatné difference z hlediska socioprofesionálního zařazení tak, jak jsme předpokládali v předběžných hypotézách projektu výzkumu. Po interpretaci zjištěných dat zůstala nezodpovězená otázka, zda hodnotové orientace sledovaných socioprofesionálních skupin pražské mládeže (tj. učňů, dělníků, středoškoláků, vysokoškoláků a mladé inteligence) jsou skutečně téměř shodné, nebo zda jde o metodologický artefakt daný nedostatečnou operacionalizací tohoto problému.

Výzkum „Sociálně ekonomické a kulturní orientace obyvatel města České Budějovice“.

byl realizován v roce 1976 pracovníky Studijně metodického střediska ÚML UK a Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Výběrový vzorek tvořilo celkem 1 027 respondentů z ekonomicky aktivní populace, trvale bydlící v Českých Budějovicích, ve věku od 18 do 60 let. Výsledky výzkumu byly pokládány za reprezentativní pro celou ekonomicky aktivní populaci města.

Z uvedených základních údajů o charakteru šetření plyne určité specifické postavení tohoto výzkumu v rámci uváděné sekundární analýzy. Je zde sledována populace od 18-60 let, tedy z hlediska věku heterogenní soubor.

Pořadí důležitosti životních hodnot (vypočtené analogicky jako v předchozím případě) vypadá takto:

1. být zdravý
2. mít dobrého životního partnera
3. žít v klidu a jistotě
4. mít a vychovávat děti
5. mít dobrou práci, dobré zaměstnání
6. mít dobré znalosti, hodně vědět
7. mít dobré přátele
8. být užitečným druhým lidem a společnosti
9. mít dost času na odpočinek a záliby
10. rozumět lidem a světu kolem sebe
11. mít dost peněz a vysokou životní úroveň
12. být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě
13. být činný v zájmových a společenských organizacích
14. být politicky činný.

Zjištěná hierarchie má i zde podobnou strukturu jako v předchozích dvou případech: jsou preferovány hodnoty, které se bezprostředně dotýkají životní dráhy zkoumaných jedinců a mají individuální charakter.

Při podrobnějším srovnání s předchozími výzkumy se však objevují některé odlišnosti. S největší pravděpodobností se zde již projevuje faktor věku. Na třetím místě se například objevuje hodnota „žít v klidu a jistotě“, a na čtvrtém „mít a vy-

chovávat děti“. Nejde ovšem o žádné výrazné posuny.

Výsledky sekundární analýzy

Přestože sekundární analýza má svá omezení (zejména proto, že jsme neměli k dispozici všechny výzkumy zabývající se hodnotovými orientacemi nebo jsme jejich data pro stručnost neuváděli) (4), lze konstatovat, že výsledky získané zmíněným standardním přístupem vypovídají o stabilní hierarchii životních hodnot, která jako by nebyla ovlivňována (nebo s malými efekty) charakteristikami, jako je věk, pohlaví, socioprofesionální zařazení respondenta atd., a to zejména v horní a spodní části hierarchie.

Třebaže většina výzkumů pracovala s hypotézou o předpokládané sociální diferenciaci zkoumané populace, promítající se i do oblasti charakteristik vědomí — a tedy i hodnotových orientací — zjištěná data a vzájemné korelace sledovaných indikátorů tuto hypotézu nejen neověřily, ale spíše vyvrátily.

Z toho mohou vyplynout dvě krajní hypotézy:

1. *Hodnotová orientace zkoumané populace od osmnácti let výše je v podstatě shodně zaměřená* a projevuje se opakovaně potvrzovanou téměř identickou hierarchií hodnot. To znamená, že globální proces homogenizace probíhající v naší společnosti je z hlediska interiorizace jednotného hodnotového systému na značně pokročilém stupni.

2. *Dosud užívaný výzkumný nástroj zaměřený na zkoumání hodnotových orientací není dostatečně rozpracován.* Výsledky jím získané lze považovat spíše za metodologické artefakty, neodpovídající reálné situaci. Způsob konstrukce i možnosti jeho použití vedou spíše k tomu, že získáme jen velmi „hrubý obraz“ o určité povrchní zaměřenosti hodnotové orientace, aniž bychom byli schopni zachytit podstatné nuance plynoucí z odlišného obsahového pojetí hodnot. Takto zkreslený obraz sociální reality nelze pak objasnit ani na základě sociálně objektivních charakteristik, které do něho buď vůbec nevstupují, nebo se projevují jen v minimální míře.

Jde pochopitelně o formulačně vyhrocená stanoviska. Nechceme v žádném případě popírat tendence, směřující k homogenizaci naší socialistické společnosti. Tento proces je prokazatelný jak v oblasti materiálních vztahů, tak v oblasti společenského vědomí. Hodnotový systém, jednotně formovaný a společensky žádoucí, je významným komponentem společenského vědomí a jako takový není z procesu homogenizace vyloučen, i když interiorizace společensky prospěšných hodnot probíhá v různých sociálních a třídních skupinách diferencovaně — ať již z důvodů různého tempa osvojování si daných hodnot či různé preference složek hodnotového systému.

Možnosti vícerozměrných metod analýzy při výzkumu hodnotových orientací

Tyto krajně vyhraněné hypotézy jsme formulovali jako reflexi výsledků výzkumné činnosti v oblasti problematiky hodnotových orientací, nikoli jako představu o faktickém obrazu sociální reality. Proto jsme přistoupili k systematictějšímu rozboru dané problematiky, v němž dominantní postavení měly metody vícerozměrné analýzy, faktorová, diskriminační a seskupovací analýza.

(4) Například mezinárodní výzkum *Vliv vysokoškolského vzdělání na reprodukci a vývoj sociální struktury socialistické společnosti*, některé výzkumy Ústavu marxismu-leninismu ČVUT, studie Ústavu pro výzkum veřejného mínění apod.

Tabulka 2. Rolnická mládež

Proměnné	Faktory	
	I.	II.
Mít dobré znalosti, hodně vědět	.52	.00
Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	.08	.24
Mít dost peněz a vysokou životní úroveň	— .07	— .01
Mít dost času na odpočinek a záliby	— .02	— .14
Mít dobré přátele	— .28	.43
Mít dobrého životního partnera	.03	.72
Mít a vychovávat děti	.03	.36
Být informován o tom, co se děje u nás a ve světě	.76	.13
Rozumět lidem a světu kolem sebe	.69	.20
Být užitečný druhým lidem a společnosti	.59	.19
Být činný v zájmových a společenských organizacích	.90	— .17
Být politicky činný	.82	— .14
Žít v klidu a jistotě	.22	.47
Být zdravý	— .27	.64
I. faktor — „faktor orientace na aktivní podíl ve veřejném životě a pochopení celospolečenských procesů“		
II. faktor — „faktor orientace na životní jistoty v rámci rodiny a přátel“		

Tabulka 3. Učni

Proměnné	Faktory					
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Mít dobré znalosti, hodně vědět	.42	— .05	.03	— .05	.02	— .09
Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	.07	— .05	.54	— .19	— .02	.03
Mít dost peněz a vysokou životní úroveň	— .14	— .00	.62	.02	— .19	.03
Mít dost času na odpočinek a záliby	.03	.13	.27	.07	— .58	.00
Mít dobré přátele	.12	.06	.06	— .04	— .65	— .24
Mít dobrého životního partnera	.22	— .08	— .03	— .11	— .32	— .59
Mít a vychovávat děti	.21	— .13	— .09	— .11	— .03	— .71
Být informován o tom, co se děje u nás a ve světě	.76	— .31	.04	.07	— .02	— .19
Rozumět lidem a světu kolem sebe	.74	— .25	— .11	— .08	— .22	— .13
Být užitečný druhým lidem a společnosti	.58	— .24	— .23	— .19	— .15	— .17
Být činný v zájmových a společenských organizacích	.34	— .82	— .07	— .04	.06	— .14
Být politicky činný	.22	— .83	.09	.04	.11	— .12
Žít v klidu a jistotě	.08	— .21	— .00	— .34	— .10	— .34
Být zdravý	.06	.12	.10	— .59	.03	— .10
I. faktor — „faktor orientace na získání znalostí a veřejnou činnost“						
II. faktor — „faktor orientace na veřejnou a politickou činnost a pochopení celospolečenských procesů“						
III. faktor — „faktor orientace na práci a její dobré finanční ohodnocení“						
IV. faktor — „faktor orientace na životní jistoty“						
V. faktor — „faktor orientace na prožívání volného času v kruhu přátel a partnera“						
VI. faktor — „faktor orientace na rodinný život“						

Aplikace metody diskriminační a seskupovací analýzy nám měla především sloužit k odhalení diferencí mezi jednotlivými skupinami. To se však nestalo. Bylo proto třeba položit si otázku o vnitřní struktuře jednotlivých hodnot, o jejich sémantickém obsahu, o šíři oblasti sociální reality, kterou reprezentují. S tím pochopitelně souvisejí i otázky adekvátnosti provedené operacionalizace apod. Metodou, která nám měla pomoci při řešení takto postaveného problému, byla faktorová analýza. Právě její výsledky nás přivedly k závěru, že pouhá aplikace vícerozměrných metod bez sociologického rozboru dosavadních metodik nevyřeší meritorní problémy zkoumání hodnotových orientací.

Uvádíme faktorové matice hodnot, které byly získány v rámci výzkumu *Mládež a společnost* u skupiny učňů a rolnické mládeže (viz tab. 2, 3). Tyto dvě skupiny jsme zvolili záměrně, neboť na základě výsledků diskriminační analýzy, stejně tak jako na základě analýzy kontingenčních tabulek nebyly u těchto skupin zjištěny téměř žádné rozdíly v posuzování významu jednotlivých hodnot. Můžeme si proto zpětně položit otázku — nakolik se nově zjištěné skutečnosti promítají do jejich vztahové struktury.

Z tabulek je zřejmé, že vztahová struktura hodnot je v obou případech rozdílná. Především u rolnické mládeže je struktura faktorů mnohem jednodušší. Hodnoty jsou seskupeny pouze ve dvou faktorech. Zcela jednoznačně jsou rozděleny na skupinu hodnot celospolečenského a individuálního charakteru. Uspořádání faktorové matice u učňovské mládeže je naproti tomu složitější. Jednotlivé hodnoty jsou obsaženy v pěti faktorech. Rozdíly v počtu, uspořádání a struktuře faktorů naznačují — budeme-li hovořit v kategoriích validity — novou skutečnost: u každého z podsouborů patrně příslušný indikátor (tj. hodnotová položka) zachycuje s různou intenzitou vždy jiné aspekty fenoménu, tj. výklad sémantického obsahu některých hodnot může být u jednotlivých skupin mládeže odlišný. Potom fakty o shodnosti v posuzování významu hodnot mohou být více či méně metodickým artefaktem, daným odlišným chápáním vnitřního obsahu hodnot. Dotazování se v takovém případě vyjadřují ke kvalitativně odlišným skutečnostem.

Formulovali jsme tedy úlohu, v níž jsme se chtěli pokusit odhalit sémantický obsah poměrně obecně formulovaných hodnot.

Prvním krokem úlohy bylo systematické použití faktorové analýzy i v rámci jiných výzkumů, především v několika etapách výzkumu *Sociálního a politického profilu studentů UK*. V tabulce 4 a 5 uvádíme faktorové matice získané v rámci 4. etapy výzkumu pro podsoubory 1. a 3. ročníků studentů.

U prvního ročníku studentů bylo zjištěno těchto šest faktorů:

Faktor „společenské aktivity“: tvořen hodnotami

- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;
- být politicky činný;

Faktor „rozvíjení sociálních kontaktů“: tvořen hodnotami

- mít dost času na odpočinek a záliby;
- mít dobré přátele;
- rozumět lidem a světu kolem sebe;

Faktor „rodinného života“: tvořen hodnotami

- mít dobrého životního partnera;
- mít a vychovávat děti;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;
- žít v klidu a jistotě;

Tabulka 4. Faktorová matice pro 1. ročník studentů

Hodnoty	„Společenská aktivita“	„Rozvinuté sociální kontakty“	„Rodinný život“	„Možnosti poznání a pře- tváření světa“	„Životní jistoty“ k individualismu“	„Tendence
1. Mít dobré znalosti, hodně vědět	0,18	—0,18	0,03	—0,36	0,11	0,20
2. Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	0,01	—0,03	—0,17	—0,04	—0,15	0,39
3. Vysoká životní úroveň	0,01	—0,01	0,05	0,08	0,13	0,62
4. Odpočinek a záliby	—0,00	0,25	—0,01	—0,00	0,01	0,50
5. Mít dobré přátele	—0,00	0,44	—0,07	—0,05	0,04	0,07
6. Dobrý životní partner	—0,07	0,15	—0,49	0,05	0,25	0,04
7. Mít a vychovávat děti	0,13	0,00	—0,56	—0,11	0,09	0,03
8. Být informován o světě	0,44	0,08	—0,00	—0,36	—0,02	0,07
9. Porozumění lidem a světu	0,12	0,26	0,03	—0,54	0,10	—0,06
10. Být užitečný lidem a společnosti	0,18	0,00	—0,20	—0,56	0,00	—0,11
11. Být činný ve společenských organizacích (zájmových)	0,70	0,00	—0,10	—0,17	0,01	0,02
12. Být politicky činný	0,79	—0,04	0,01	—0,13	0,06	—0,04
13. Žít v klidu a jistotě	0,08	0,08	—0,21	—0,07	0,53	0,06
14. Být zdravý	0,01	0,01	—0,07	—0,00	0,51	0,16

Rozsah souboru: 700 jedinců (1. ročník UK)

Vysazeno kurzívou: hodnoty „nejednoznačně operacionalizované“

Vysazeno tučně: hodnoty „jednoznačně operacionalizované“

Tabulka 5. Faktorová matice pro 3. ročník studentů

Hodnoty	„Společenská aktivita“	„Individuální zázemi“	„Individuální a společné trávení volného času“	„Možnosti poznání světa a vlastnosti společensky prospěšné“	„Životní jistoty“	„Materiální zhodnocení vzdělání“
1. Mít dobré znalosti, hodně vědět	0,08	0,04	—0,08	—0,24	0,01	—0,46
2. Mít dobrou práci, dobré zaměstnání	0,03	—0,31	—0,05	0,08	0,13	—0,18
3. Vysoká životní úroveň	0,01	—0,03	—0,39	0,26	0,09	—0,29
4. Odpočinek a záliby	0,02	—0,10	—0,59	0,03	0,11	—0,06
5. Mít dobré přátele	0,05	—0,12	—0,39	—0,24	—0,01	0,01
6. Dobrý životní partner	—0,04	—0,54	—0,17	—0,07	0,11	0,03
7. Mít a vychovávat děti	0,11	—0,60	—0,03	—0,13	0,12	0,07
8. Být informován o světě	0,45	—0,12	—0,03	—0,29	—0,02	—0,33
9. Porozumění lidem a světu	0,13	—0,103	—0,08	—0,60	0,01	—0,12
10. Být užitečný lidem a společnosti	0,28	—0,13	0,10	—0,45	0,07	—0,09
11. Být činný ve společenských a zájmových organizacích	0,76	—0,06	—0,21	—0,12	0,01	0,04
12. Být politicky činný	0,75	0,04	0,04	—0,08	0,04	—0,08
13. Žít v klidu a jistotě	0,08	—0,11	—0,18	—0,05	0,53	0,05
14. Být zdravý	—0,04	—0,18	0,01	0,01	0,48	—0,08

Rozsah souboru: 709 jedinců (3. ročník UK)

vysazeno tučně: hodnoty „jednoznačně operacionalizované“

vysazeno kurzívou: hodnoty „nejednoznačně operacionalizované“

Faktor „možnosti poznání a přetváření světa“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti;
- rozumět lidem a světu kolem sebe;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;

Faktor „životních jistot“: tvořen hodnotami

- mít dobrého životního partnera;
- žít v klidu a jistotě;
- být zdravý;

Faktor „tendencí k individualismu“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dobrou práci, dobré zaměstnání;
- mít dost peněz a vysokou životní úroveň;
- mít dost času na odpočinek a na záliby.

U třetího ročníku studentů bylo opět zjištěno šest, avšak dosti odlišných faktorů:

Faktor „společenské aktivity“: tvořen hodnotami

- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- být užitečný druhým lidem a světu kolem sebe;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;
- být politicky činný;

Faktor „individuálního zázemí“: tvořen hodnotami

- mít dobrou práci, dobré zaměstnání;
- mít dobrého životního partnera;
- mít a vychovávat děti;

Faktor „individuálního a společenského trávení volného času“: tvořen hodnotami

- mít dost peněz a vysokou životní úroveň;
- mít dost času na odpočinek a záliby;
- mít dobré přátele;
- být činný v zájmových a společenských organizacích;

Faktor „možnosti poznání světa a vlastní společenské prospěšnosti“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dobré přátele;
- porozumět lidem a světu kolem sebe;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě;
- být užitečný druhým lidem a společnosti;

Faktor „životních jistot“: tvořen hodnotami

- žít v klidu a jistotě;
- být zdravý;

Faktor „materiálního zhodnocení vzdělání“: tvořen hodnotami

- mít dobré znalosti, hodně vědět;
- mít dost peněz, vysokou životní úroveň;
- být informován o tom, co se děje v naší společnosti a ve světě.

Třebaže počet faktorů u obou podsouborů zůstal zachován, jejich strukturní uspořádání je proměnlivé a naznačuje zřetelné významové přesuny, a to přesto, že byla analyzována skupina mládeže z hlediska svých charakteristik homogenní.

V interpretaci získaných faktorových matic jsme se zaměřili i na další problém: zachytit, zda určitá hodnotová položka indikuje pro dotazovaného z hlediska obsahu-

vého pojetí pouze jeden či více významných okruhů (faktorů). Zajímalo nás, zda se daná hodnota prostřednictvím dostatečné výše své faktorové zátěže (stanovení překročením hodnoty 0,21) objevuje pouze v jednom, nebo ve více faktorech. V druhém případě dosahuje hodnota z hlediska svého vnitřního obsahu u dotazovaných většího rozptýlu a lze usuzovat na obsahovou „nejednoznačnost“ dané hodnoty a tedy i její „nejednoznačnou“ operacionalizaci.

V souboru 1. ročníků bylo takto „nejednoznačně chápáno“ sedm hodnot, v souboru 3. ročníků šest hodnot. Jako příklad uvádíme možnou interpretaci dvou z těchto hodnot:

Hodnota *mít dobré znalosti, hodně vědět* se objevuje ve dvou významově odlišných faktorech. Ve faktoru „možnosti poznání a přetváření světa“ figuruje s poměrně vysokou faktorovou zátěží. Ze struktury faktoru můžeme usuzovat, že je chápána spíše jako instrument pro to, aby jedinec prokázal svoji prospěšnost ve společnosti i užitečnost své lidské existence. Ve faktoru „tendenci k individualismu“ tento společenský akcent mizí. Hodnota je patrně v některých případech chápána jako prostředek získání takového zaměstnání, které by zajišťovalo dostatek peněz, vysokou životní úroveň a usnadňovalo i možnost realizovat osobní záliby a koníčky.

Hodnota *mít dost času na odpočinek a záliby* je výrazněji zastoupena ve faktoru „tendenci k individualismu“. Méně výrazně, avšak vcelku smysluplně je zastoupena ve faktoru „rozvíjení sociálních kontaktů“. Ve struktuře významově doprovází hodnotu dobrých přátel, a tedy i možnost rozvíjení širších sociálních kontaktů i osobních zálib.

Na základě interpretace všech „nejednoznačných“ hodnot jsme provedli experimentální šetření hodnotových orientací pomocí volných výpovědí dotazovaných.

Efekt systematického použití vícerozměrné metody faktorové analýzy spočíval především v inspiraci užití uvedených experimentálních postupů. Lze však hovořit ještě o dalším přínosu tohoto metodického rozboru: *Zbavili jsme se nekriticky optimistických představ o možnostech vícerozměrných metod analýzy.* Tyto postupy lze považovat z hlediska pravdivosti výsledků a kvality sociologické práce do jisté míry za podmínku nutnou, avšak v žádném případě dostačující.

Jejich aplikace musí vycházet z důsledné metodické analýzy existujících prostředků sběru dat především z hlediska adekvátnosti jejich operacionalizace.

Tuto otázku jsme řešili obsahovou analýzou hodnotových položek. Její podstatnou součástí bylo zjišťování co nejpřesnějších představ jedinců o položkách užívané baterie. Dotazovaní měli svými slovy vyjádřit své konkrétní představy o obsahu formulovaných hodnot. Z důvodu rozsahu příspěvku se nemůžeme na tomto místě zabývat konkrétními výsledky. Uvedeme pouze stručně principy analytického postupu získaných výroků.

Obsahová analýza hodnotových položek

Šetření bylo provedeno na souboru studentů 1. a 4. ročníků pedagogické fakulty a fakulty všeobecného lékařství UK a 1. a 4. ročníků strojní fakulty ČVUT. V doplňkovém šetření bylo kromě toho zahrnuto 80 účastníků postgraduálního kursu pro učitele středních průmyslových škol.

Při analýze výroků vztahujících se k jednotlivým hodnotám jsme vycházeli z modelu zahrnujícího čtyři možné situace: (5)

(5) Tato modelová situace je přirozeně do jisté míry zjednodušením, neboť zahrnuje pouze krajní body existujících dvourozměrných kontinuí: jednak způsob posuzování hodnot (vyjádřený například jejich pořadím v hierarchii), jednak způsob chápání jejich sémantického obsahu.

a)

obdobné hodnocení
obdobné chápání obsahu hodnoty

b)

obdobné hodnocení
odlišné chápání obsahu hodnoty

c)

odlišné hodnocení
obdobné chápání obsahu hodnoty

d)

odlišné hodnocení
odlišné chápání obsahu hodnoty

Volné výpovědi jsme konfrontovali s výsledky faktorových analýz provedených v rámci výzkumu *sociálního a politického profilu studentů UK*. Oba typy výsledků smysluplně korespondovaly a v mnoha případech nám konfrontace zpětně pomohla při obsahové analýze faktorových matic.

V dalším kroku jsme hledali typické výroky dotazovaných, vztahující se k jedné hodnotě, které však zastupovaly řadu dalších výroků, obsahově jimi značně blízkých. Postupně jsme pak prováděli jejich kategorizaci. Na jejím základě jsme pak vytvořili novou baterii hodnot obsahující 52 položek; ke každé hodnotové položce v původní baterii se nyní vztahují dva nebo více nových indikátorů konkrétnějšího charakteru.

Závěr

Shrme-li výsledky analýzy, zřetelně se ukazuje, že dosavadní postupy zkoumání, a to především z hlediska operacionalizace hodnotových položek, mají poměrně značné metodické rezervy. Existují zejména u takových výzkumů hodnotových orientací, kdy závěry zůstávají na úrovni opakovaně zjištěné, téměř shodné hierarchie hodnot bez ohledu na sociální skupinu dotazovaných. Způsob posuzování jednotlivých hodnot v takových případech téměř nekoresponduje se sociálním a demografickým složením sledovaných skupin. To se poměrně zřetelně objevuje i u populace, která zahrnuje nejen mládež, ale i dospělé. Běžné přístupy umožňují konstatovat shodné rysy v hodnotových orientacích, neumožňují však rozsáhleji analyzovat jejich strukturu a objevit difference.

Situace není o mnoho příznivější ani když se použije vícerozměrné metody analýzy (diskriminační a seskupovací). Jejich výsledky spíše potvrzují hypotézu o shodě hodnotových systémů. Je proto vhodné obohatit kvantitativní metody výzkumu kvalitativními.

Jak již bylo řečeno, mezi závěry faktorové analýzy a závěry obsahové analýzy je značný soulad. Některá tvrzení o nutném rozporu mezi výsledky kvantitativních a kvalitativních postupů (myšleno pochopitelně z hlediska charakteru metody) jsou zřejmě mnohdy uměle vyvolaným problémem. Jsme přesvědčeni, že společné použití obou přístupů a vzájemná konfrontace mohou přinést cenné poznatky. A to nejen při metodické analýze, ale i v oblasti meritorní analýzy.

Jak jsme již konstatovali, sestavili jsme baterii o 52 položkách, jejichž ověřování probíhá v současné době v terénu. Výsledky budou předmětem další metodické analýzy. Závěry by pak měly již jednoznačně naznačit, nakolik je zvolený směr zkoumání adekvátní stanovenému cíli — nalézt v konečné fázi takový výzkumný nástroj, který by alespoň pro populaci vysokoškolských studentů umožňoval konkrétní a validní analýzu hodnotových orientací.

Д. Голда - З. Чермакова: «Анализ методики исследования ценностных ориентаций»

Статья посвящена анализу методик социологического исследования ценностных ориентаций. Исходной основой является анализ блока ценностных статей, который можно назвать стандартной методикой изучения данной области социальной реальности. Сначала приводятся конкретные методы и результаты избранных исследований ценностных ориентаций, где обработка данных остается преимущественно на уровне 1-й и 2-й ступеней классификации. На основе проведенного вторичного анализа этих исследований формулируются две крайние гипотезы:

1. Ценностные ориентации изучаемой социальной группы населения в возрасте от 18 лет и выше по существу тождественны и проявляются повторно подтверждаемой, почти тождественной иерархией ценностей, приводимых опрашиваемыми в качестве наиболее значительных, менее значительных или незначительных. Иными словами, на основе имеющихся эмпирических данных можно сделать вывод, что глобальный процесс гомогенизации, протекающий в нашем обществе, находится с точки зрения интериоризации единой ценностной системы на весьма высокой ступени;

2. Используемый до сих пор исследовательский инструмент, направленный на изучение ценностных ориентаций, недостаточно разработан. Результаты, полученные посредством его применения, можно считать скорее методологическими артефактами, не отвечающими реальной ситуации. Способ конструкции и возможности применения используемой техники приводят к тому, что мы получаем лишь весьма «грубую картину» определенной поверхностной направленности ценностной ориентации, не улавливая существенные различия, вытекающие из различного содержательного понимания ценностей.

Но эти крайние гипотезы были сформулированы как рефлексии результатов исследовательской деятельности в области проблематики ценностных ориентаций, а не как представление о фактическом образе социальной реальности. Поэтому был проведен систематический анализ данной проблематики, кроме прочего, и такой, в котором доминирующее положение занимали многомерные анализы, такие как дискриминационный, метод распознавания образов («кластерный») и факторный анализ.

Результаты дискриминационного анализа и метода распознавания образов помогли вскрыть различия между отдельными группами опрашиваемых. Но ни один из этих методов не решал вопросов внутренней структуры отдельных ценностей, их семантического содержания и широты области социальной реальности, которую они представляют. С этим, естественно, связаны и вопросы адекватности операционализации. Методом, призванным помочь решению поставленной таким образом проблемы, явился факторный анализ. Именно его результаты подтвердили, что одно лишь применение многомерных методов без социологического анализа применяемых до сих пор методик не может решить содержательные проблемы изучения ценностных ориентаций.

Результаты факторных анализов были дополнены экспериментальным обследованием, существенной составной частью которого было выявление максимально точных представлений индивидов об отдельных ценностных позициях применяемого блока. Опрашиваемые должны были своими словами выразить конкретные представления о содержании формулируемых ценностей. Их свободные ответы были сопоставлены с результатами факторных анализов. Оба типа результатов коррелировали друг другу. Во многих случаях их сопоставление оказало помощь при проведении содержательного анализа факторных матриц. Таким образом обнаружилось, что в области изучения ценностных ориентаций, что касается результатов, не существуют диспропорции между количественными и качественными методами анализа.

Основным результатом явилось подтверждение того факта, что анализируемые ценностные статьи вследствие своей сравнительно общей формулировки не позволяют провести конкретный и валидный содержательный анализ. В этом отношении не дает сколько-нибудь существенного эффекта и применение многомерных методов, за исключением применения факторного анализа при изучении структуры ценностей. Углубление и уточнение познания этой области социальной реальности обусловлено, прежде всего, социологическим анализом исследовательских методик и технических приемов.

Summary

D. Holda — Z. Čermáková: Analysis of the Methods of Value-orientation Research

The subject of the present paper is an analysis of methods of sociological research into value orientations. Its starting point is an analysis of a battery of value items which may be considered a standard method for investigating this area of social reality. First of all, mention is made of concrete procedures and results of selected value-orientation research where data processing predominantly remains on the first and second classification levels. On the basis of a secondary analysis of this research, two extreme hypotheses have been formulated:

1. Value orientations of the target population at the age of 18 years and more are, in substance, concurrent and manifest themselves in a repeatedly confirmed, almost identical hierarchy of values designated by the respondents as most significant, less significant or insignificant. In other words, the existing empirical data allow us to infer that, from the point of view of the interiorization of a uniform system of values, the global homogenization process taking place in our society has reached a considerably advanced stage.

2. The research tool applied hitherto in examining value orientations has not yet been sufficiently elaborated. The results gained through its mediation may rather be considered as methodological artefacts falling short of the real situation. The method of construction as well as the possibilities of applying the technology employed here enable us to acquire only an extremely "rough idea" of a certain superficial tendency of the value orientation, while, as a rule, substantial differences ensuing from a different content conception of values pass unnoticed.

However, these extremely clear-cut hypotheses were formulated not as notions of the actual image of social reality but as reflections of the results of research activity in the problem area of value orientations. Such being the case, systematic analyses of the given problems were carried out — among others also one wherein multidimensional analyses (such as discrimination, cluster and factor analysis) occupied a dominant position.

The results of discrimination and cluster analyses helped to disclose the differences among separate groups of respondents. However, neither of the two methods was in a position to solve problems connected with the internal structure of individual values, their semantic content and the extent of the area of social reality they represent. Issues of the adequacy of operationalization are indubitably also connected herewith. The method with the aid of which the problem posed in this way was to be solved was the factor analysis. Its results particularly confirmed the fact that a mere application of multidimensional methods without a sociological analysis of the methods employed hitherto would fail to solve the substantial problems involved in value-orientation research.

The results of factor analyses were complemented by an experimental investigation whose essential part was the ascertainment of the individuals' most exact ideas of the single value items included in the battery applied. The respondents were expected to express their concrete ideas of the content of formulated values in words. Open statements were confronted with the results of factor analyses. Both types of results were in meaningful correspondence. Again, in a great number of cases, the confrontation was of use in the content analysis of factor matrices. Hence it follows that, as far as the results are concerned, no disproportions exist between qualitative and quantitative analytical procedures.

The basic result was the corroboration of the fact that, in consequence of their relatively general formulation, the analyzed value items fail to render possible a concrete and valid analysis. In this sense not even the application of multidimensional methods represents a more significant contribution — with the exception of applying factor analysis in analyzing the value structure. The primary precondition for making knowledge in this area of social reality more thorough and more exact is a sociological analysis of research methods and techniques.